

SOCIETAS SCIENTIARUM FENNICA
Finska Vetenskaps-Societeten—Suomen Tiedeseura
The Finnish Society of Sciences and Letters

SPHINX

ÅRSBOK—VUOSIKIRJA—YEARBOOK
2021—2022

HELSINGFORS—HELSINKI
2022

© Finska Vetenskaps-Societeten 2022

ISBN: 978-951-653-492-6 (print)

ISBN: 978-951-653-493-3 (online)

ISSN: 0783-5892 (print)

ISSN: 2736-9358 (online)

<https://doi.org/10.54572/ssc.448>

Oy Grano Ab, 65100 Vasa

DIGITAL KÄLLKRITIK OCH UPPLYSTA NÄTVERK

**DET FILOLOSOFISKA EUROPA I GREVE
GUSTAV PHILIP CREUTZ UMGÄNGESKRETS,
1774–1783**

Föredrag hållet vid Finska Vetenskaps-Societetens
sammanträde den 18 oktober 2021

av

CHARLOTTA WOLFF

Under det senaste decenniet har idéernas socialhistoria i allt högre grad intresserat sig för nätverk och växelverkan mellan olika lärda gemenskaper och undersökt sådana statistiskt. Samtidigt har forskningen om upplysningen påvisat att många av de idéer som framträdde allt tydligare i 1700-talets samhällsdiskussion och som eftervärlden kom att uppfatta som revolutionära, såsom politisk frihet, social jämlikhet eller sekularisering, i själva verket befrämjades av kretsar som gynnades av den då rådande samhällsordningen. Till exempel har forskare vid Stanford funnit att den franskspråkiga upplysningen som litterärt fenomen bars upp av skrivande ämbetsmän, av vilka många var adliga. Detta utmanar traditionella definitioner av den franska upplysningen som en radikal och samhällsomstörtande kraft.¹

I min tidigare forskning har jag visat hur en stor del av kontakterna mellan de radikala franska filosoferna och det svenska riket gick via diplomater, hovmän och akademiker.² En av de svenska diplomater som stannade längst i Paris på 1700-talet var den tidigare poeten greve Gustav Philip Creutz, född i Anjala i maj

1731 och död i Stockholm i oktober 1785. Han var svenskt sändebud vid det franska hovet från 1766 till 1783, från 1772 med ambassadörs rang. Vid denna tid hade upplysningen som filosofiskt projekt och idéhistoriskt fenomen avancerat till en fas av radikaliserings och diversifiering men också trivialisering. Av de svenska ministrarna i Frankrike på 1700-talet var greve Creutz den som stannade längst på sin post, hela 17 år. Han hade också rikligt med kontakter i de litterära kretsarna i såväl Sverige som Frankrike, och han intresserade sig livligt för tidens moderna filosofi.³ Hur betydande var dessa kontakter i förhållande till upplysningens bredare intellektuella och sociala kontext? I en mer omfattande studie av den svenska ambassadörens parisiska nätverk, vilken utkom 2019, analyserade jag dessa ur ett digitalt och källkritiskt perspektiv. Resultaten av denna analys utgör också grunden för denna presentation.⁴

Källor och metod

Studiet av sociala nätverk är idag en del av digitala humaniora. Genom att kvantifiera och omvandla källans text till data som kan representeras grafiskt med moderna dataprogram ser vi relationer och samband som vi tidigare kanske inte skulle ha kommit att tänka på för att de kan vara svåra eller omöjliga att upptäcka vid en manuell genomgång av ett mycket omfattande handskrivet källmaterial.⁵

För studiet av Creutz kontakter i Paris finns ett för svenska diplomater exceptionellt stort och homogent källmaterial som lämpar sig väl för statistisk nätverksanalys, nämligen den franska polisens dagliga rapporter över diplomatkårens förehavanden i societetslivet. Rapporterna gjordes som en del av det franska kontraspionaget och finns bevarade i franska utrikesministeriets arkiv i en oavbruten serie från 1774 till 1791. Arkivserien utgörs totalt av ett åttiotal handskrivna volymer. Rapporterna är alla uppgjorda ungefär på samma sätt och bundna veckovis i tunna handskrivna häften. De innehåller information om vem diplomaterna besökte eller tog emot, var de uppehöll sig och tillsammans med vem. På grund av sin rang har den svenska ambassadören en förhållandevis prominent plats bland de uppföljda diplomaterna. Det finns även enstaka individuella rapporter eller listor över diplomaternas inbjudna gäster, ibland med korta anteckningar om de samtalsämnen som polisens spioner lyckats uppfatta. Creutz omnämns sammanlagt över 800 gånger i polisens rapporter från den 22 juli 1774, då serien börjar, till den 23 maj 1783, då han lämnade Paris för att bli kanslipresident i Sverige.⁶

Utgående från detta material är det möjligt att skapa en bild av Creutz nätverk både virtuellt och visuellt. Eftersom visualiseringar lätt gör ett starkt intryck på betraktaren och läsaren är det viktigt att minnas att bilden ingalunda är en sann framställning av ambassadörens samtliga kontakter i Paris, utan en minimal grafisk framställning där endast de som polisens spioner antecknat förekommer. Exempelvis nämns filosofen Denis Diderot inte i rapporterna, trots att vi vet att Creutz bjöd honom på middag åtminstone på 1760-talet och att de hade flera gemensamma vänner och bekanta, såsom matematikern Jean d’Alembert eller författaren Jean-François Marmontel. Inte heller Förenta Staternas sändebud Benjamin Franklin nämns, trots att Creutz med honom förhandlade fram en vänskaps- och handels-traktat mellan Sverige och Förenta Staterna 1783. Förklaringen kan helt enkelt vara att polisens jurisdiktion inte sträckte sig till förorten där Franklin hade sitt residens.⁷

Serien har under de senaste tjugo åren använts av historiker som likt Antoine Lilti intresserat sig för mobilitet och för societetslivets historia.⁸ Den är inte digitaliserad, utan forskaren måste själv skapa sin databas, vilket innebär utmaningar gällande hur vi hanterar informationen. För min analys antecknade jag namnen på samtliga personer som Creutz mötte enligt rapporterna: dem han besökte, de som besökte honom och de som var närvarande då han besökte andra. Detta ger sammanlagt 336 *noder* i nätverket, inklusive Creutz själv. Om vi räknar samman alla möjliga kombinationer av möten utgående från hur olika personer träffades enligt källorna får vi sammanlagt 863 möjliga interaktioner mellan två personer åt gången. Visuellt ger detta ett trassligt nätverk (fig. 1). Hur kan vi då hitta de intressanta kontakterna i massan? Det kvantitativa materialet har sina fördelar, men historikern bör kunna sovra i det och urskilja det väsentliga på liknande sätt som vid läsandet av handskrivna källor. Behovet av principer för hur rå data sorteras blir dock ännu mer angeläget vid en statistisk analys än då vi sitter med penna i hand på arkivet och har hela det källmässiga sammanhanget och kontexten framför oss.

Resultat

Största delen av Creutz kontakter, så som de framträder i polisens rapportering, hade andra än filosofiska betingelser. Av de 336 personerna i nätverket var 232 män och 104 kvinnor, en obalans som förklaras av att en stor del av dem Creutz mötte i Paris var andra diplomater, ämbetsmän och militärer. Om vi granskar

enbart hans franska bekanta, överskrider kvinnornas andel 70 procent av helheten, vilket speglar kvinnornas betydelse i det litterära sällskapslivet. Över tjugo nationaliteter ingår i nätverket, och de största grupperna utgörs av personer från Frankrike (165 personer), tysk-romerska riket och Preussen (37), Sverige (33), brittiska öarna (27), Ryssland (22) och Spanien (12). Nätverket återspeglar den kosmopolitiska sociabilitet, det vill säga politiska och intellektuella växelverkan, som utövades genom dagligt informellt umgänge under visiter, på luncher, middagar, supéer och baler, i teaterloger och vid spelbordet.⁹

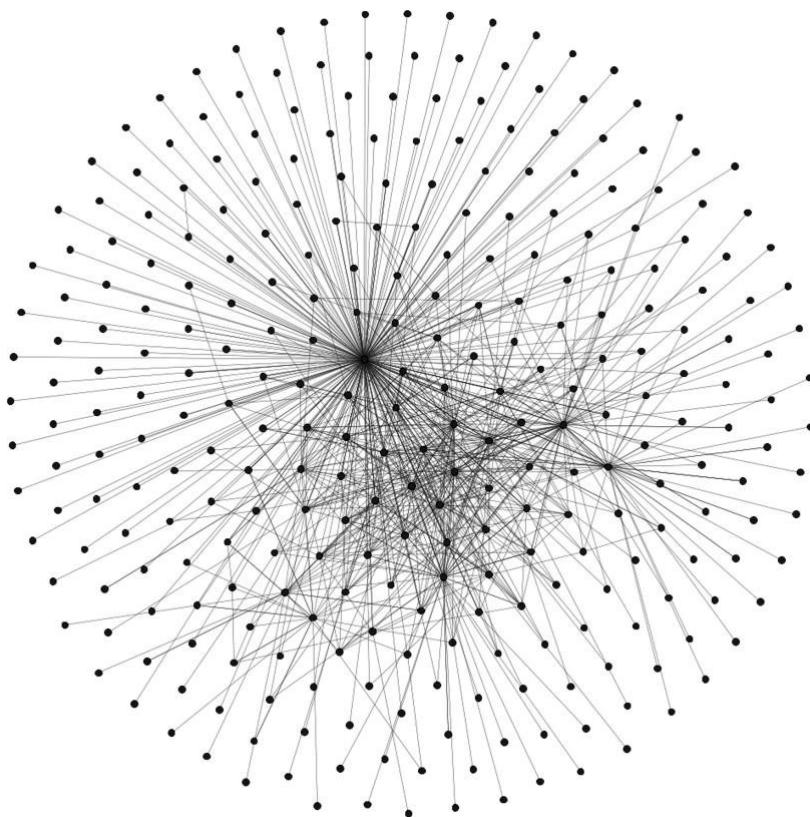

Fig. 1. *Ett exempel på hur Creutz nätverk i Contrôle des étrangers kan visualiseras med hjälp av programmet Gephi.*

Mer än åtta av tio personer i nätverket är adliga, och kontakterna inom hovet och aristokratin betonas även i polisens rapportering, där de mäktiga och inflytelserika personerna behandlas med särskilt intresse, som om något av glansen från ministerpalatsens kristallkronor kunnat återfalla på den enskilde

tjänstemannen. I materialet framträder särskilt vissa fraktioner inom den parisiska högadeln, exempelvis dynastin kring den tidigare utrikesministern hertig Choiseul, som givit sitt stöd till Gustav III:s statskupp, eller det vid hovet så betydande huset Noailles, vars yngre generation utmärkte sig genom sina liberala åsikter och kontakter i den engelsktalande världen, liksom vicomte Louis-Marie de Noailles eller hans svåger markis de Lafayette.¹⁰

Den digitalt stödda kvantitativa analysen av materialet möjliggör också alldeles nya upptäckter. Nätverkets data har analyserats med hjälp av plattformen Palladio, som utvecklats i Stanford, och renritats med programmet Gephi.¹¹ Visualiseringen åskådliggör hur vissa figurer fungerar som förmedlare mellan personer som annars knappast skulle ha mötts. En sådan roll innehades av den brittiske ambassadören David Mansfield, earl of Murray, känd som lord Stormont, och hans andra hustru lady Louisa, född Cathcart. Hos dem förekom exempelvis historikern Edward Gibbon, vars första volym till *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* utkommit 1776. Han uppehöll sig i Frankrike som makarna Neckers gäst år 1777. Hos Stormonts möttes åren 1777–1778 också den liberala brittiska oppositionen som sympatiserade med amerikanarna. Denna kortvariga men intensiva kontakt med de brittiska intellektuella i paret Stormonts umgängeskrets har inte uppmärksammats i äldre biografisk forskning, som betonat Creutz franska inriktning, och syns inte heller i ambassadör Creutz brevväxling med Gustav III.¹²

För att få veta mera om Creutz filosofiska bekantskaper i Paris behöver vi ett snävare fokus. Om vi vill komma åt den inre kretsen av författare och radikala upplysningsfilosofer som Creutz enligt tidigare forskning hade samröre med, det vill säga de kring Diderot och d’Alembert, bör vi titta på en annan koncentration av kontakter, nämligen den som samlades runt ministern för republiken Genève Jacques Necker och hans hustru Suzanne, född Curchod. Det var huvudsakligen hos Neckers som Creutz träffade sina filosofiska bekanta. I detta avseende bekräftar polisrapporterna vad talrika memoarer och brev tidigare lagt vid handen.¹³

Om vi fokuserar på de intellektuella i nätverket kan vi identifiera 51 personer som filosofer, författare, akademiker, kompositörer, konstnärer, skådespelare, samlare eller konstmecenater (fig. 2). Detta segment skiljer sig på två väsentliga sätt från hela nätverket: det består till 85 procent av män och till 43 procent av ofrälse. Av dessa 51 intellektuella var 33 författare, tio mecenater eller samlare, fem konstnärer och tre akademiker. Den intressantaste kategorin är de 33 författarna, vilka alltså allena utgör tio

procent av nätverket, och det är också här vi återfinner de radikala filosoferna.

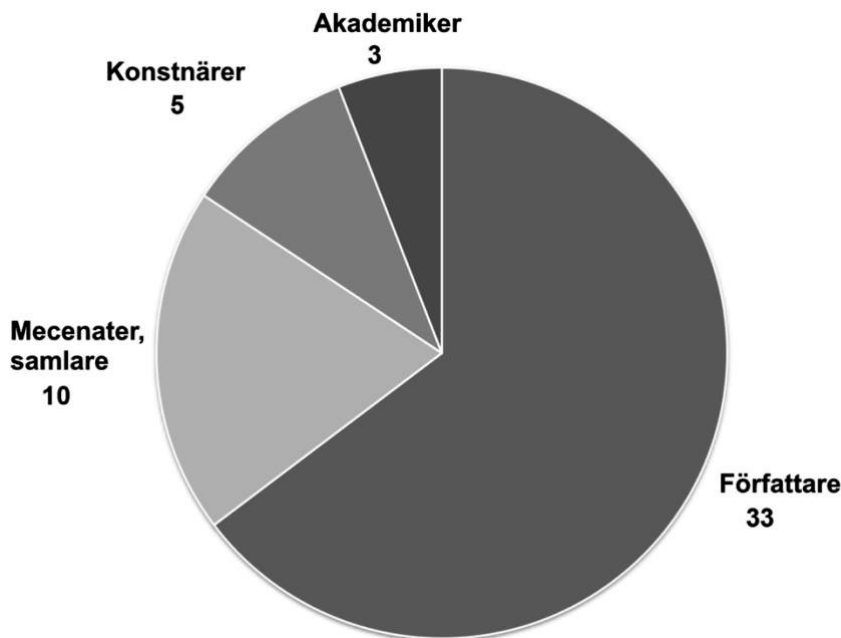

Fig.2: Olika typer av intellektuella i Creutz nätverk.

Författarna företräder sex ämnesgrupper. Den första omfattar tio svårkategoriserade upphovspersoner till diverse mindre alster. Därefter finner vi en grupp på sju skönlitterära författare, såsom skalden Jean-François de Saint-Lambert eller litteratören Friedrich Melchior Grimm. Den tredje kategorien omfattar sju utpräglade filosofer: franska akademins ständige sekreterare matematikern d'Alembert, encyklopedisterna Marmontel, abbé Morellet och den antikolonialistiske abbé Raynal, vidare generalen markis Chastellux, den materialistiske d'Holbach och Creutz egen sekreterare Nils von Rosenstein, som senare kom att utmärka sig för sin essä om upplysningen. Av dessa stod Marmontel Creutz allra närmast, medan Raynal, Morellet och d'Holbach kan räknas som radikala samhällskritiker eller materialistiska filosofer. De ligger nära en fjärde kategori bestående av sex nationalekonomer, av vilka de flesta var fysiokrater. Slutligen omfattar författarkategorin också en läkare, en naturvetare (greve Buffon) och en arkitekt (Jacques-François Blondel).¹⁴

Polisrapporterna och nätverksanalysen bekräftar alltså att den svenska ambassadören umgicks med centrala personer inom filosofiska kretsar, men hur viktiga var dessa sist och slutligen?

Många av dem, exempelvis Gibbon, var sådana som Creutz enligt rapporterna träffade bara en gång hemma hos någon annan, medan vissa andra förekommer regelbundet under samtliga tio år som här studerats. Detta föranleder vissa anmärkningar.

Diskussion och kritik

Det som databehandlingen och visualiseringen av kontakterna tydligt påvisar är att nätverket har vissa noder där olika kretsar konvergerar och genom vilka Creutz fick särskilt många sekundära men viktiga kontakter genom sina vänner (fig. 3).

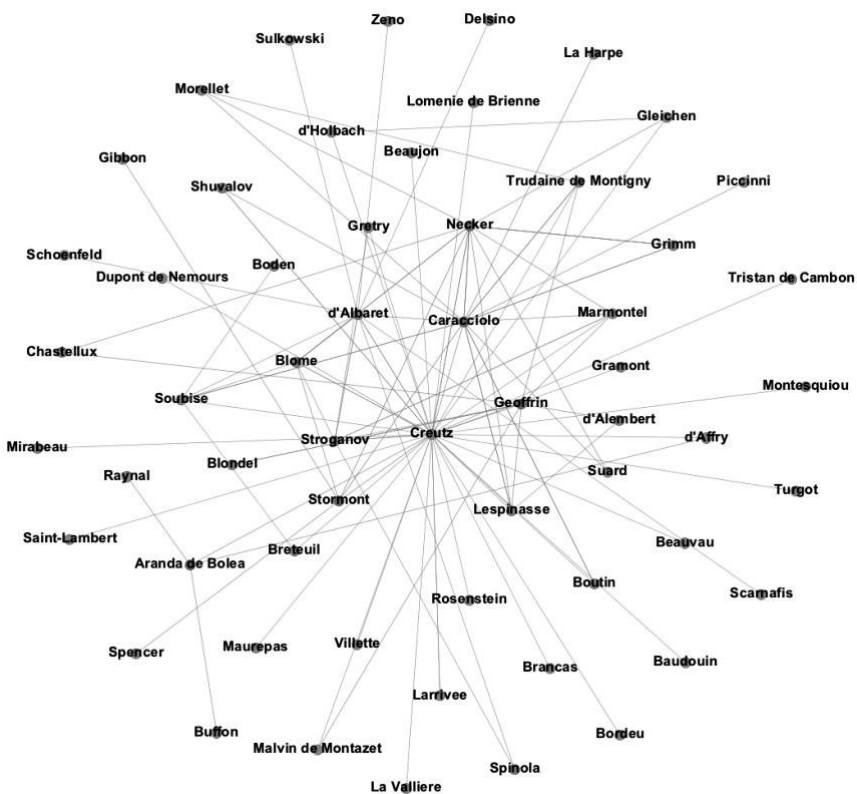

Fig. 3. Exempel på en förenklad grafisk framställning av de sociala förbindelserna i Creutz nätverk. Denna visualisering omfattar inte bara de 51 intellektuella – inklusive konstsamlare som baron Stroganov eller musikmecenater som greve d'Albaret – utan även de noder som sammanförde de olika intellektuella med varandra, såsom till exempel spanske ambassadören greve Aranda eller brittiske ambassadören lord Stormont.

Den intressantaste av dessa noder är Suzanne Necker, vars salong inte bara sammanförde Creutz med filosoferna och akademikerna kring Diderots och d’Alemberts encyklopedi utan också utgjorde en av de mest bestående miljöer som ambassadören besökte varje vecka under sina år i Paris. I förhållande till den stora massan på över trehundra kontakter var det en på många sätt begränsad krets, men dess betydelse var desto större. Andra centrala noder som framträder på ett nytt sätt tack vare visualiseringen är lady Stormont eller de spanska och neapolitanska ambassadörerna Pedro Pablo Abarca de Bolea, greve av Aranda, och markis Domenico Caracciolo. Dessa senare har inte uppmärksammats i tidigare forskning, som prioriterat Creutz kontakter med de franska filosoferna. Dessa träffade han emellertid i första hand hos sina bekanta, snarare än hemma hos sig. Med andra ord kan alltså sådana kontakter som i visualiseringen ser ut som vad nätverksforskningen kallat “svaga band” (*weak ties*) i själva verket vara starka (exempelvis d’Alembert).¹⁵

Materialet gör det också möjligt att observera förändring över tid. Anteckningarna om vem som deltog i sammankomster blir magrare efter 1776–1777, då de ledande figurerna i sällskapslivet Julie de Lespinasse och Madame Geoffrin avled. Ungefär samtidigt blev Jacques Necker kallad till posten som finansminister i Frankrike, varefter diplomaternas andel bland hans gäster ökade. För Creutz del syns den förändrade dynamiken som en relativt sett tilltagande distans till Marmontel, och vid ingången av 1780-talet försvinner alla de författare jag här kategoriserat som “filosofiska” helt och hållet ur hans nätverk. Denna observation konvergerar med äldre forskning enligt vilken Creutz kontakter med tiden blev mer aristokratiska och mindre filosofiska, men orsakerna framträder tydligare: det berodde inte så mycket på Creutz själv som på den förändrade dynamiken i den litterära societeten överlag.¹⁶

Kan vi då se det filosofiska Europa i Creutz sociala nätverk? Det kan vi, även om det vid första anblicken drunknar i mängden av markisinnor, hertigar och ministrar. De som dominerar bland de 335 bekantskaperna är inte halvdussinnet radikala filosofer, utan de bildade aristokratiska amatörerna, konstsamlarna och engagerade läsarna, de som köpte böcker, introducerade författare för varandra, bjöd kompositörer på middag och diskuterade politik vid matbordet. Detta umgänge var mondänt, politiskt och filosofiskt på samma gång. Det stora nätverket ger en kontext åt diplomaternas intellektuella engagemang och intresse för filosofi och hjälper oss att förstå den väsentliga växelverkan som skedde

mellan dessa miljöer, vilken också Creutz själv avsåg då han enligt markisinnan du Deffand menade att "kollisionen mellan olika tänkare gör idéerna större".¹⁷

Den idealiske ambassadören under tidigmodern tid var en perfekt hovman, en mecenat och en beskyddare av konst.¹⁸ Det finns ett påtagligt flärdfullt drag i polisrapporterna, där också Creutz kontakter till filosoferna framstår som en del av det mondäna livet. Detta är delvis ett resultat av att polisen var särskilt intresserad av högt uppsatta eller ansedda personer och behandlade dem med en formaliserad vördnad, inklusive akademiker som Marmontel eller d'Alembert, medan andra kvitteras med formuleringen "*plusieurs gens de lettres*" ("många skriftställare"). Vi får aldrig veta vilka eller hur många dessa författare var och följaktligen inte heller vilken deras statistiska betydelse hade kunnat vara.¹⁹

I en digital analys är *input data* avgörande: vi kan endast se det vi valt att beakta i den digitala korpus som utgör grunden för visualiseringen. I detta avseende reducerar den digitala metoden de fragmentariska källorna ytterligare, på samma sätt som vilken annan historisk narration som helst. Hur många digitala verktyg vi än har, gör de inte källorna fler; snarare minskar digitaliseringen och kvantifieringen den information vi har tillgång till. Utmaningen med digitala nätverksstudier och grafer är att kontakterna i sig inte säger så mycket om de personliga relationerna och de motiv som förde samman människor. För det mesta förtäljer inte heller de franska polisrapporterna vilka samtalsämnen som dryftades på luncherna eller middagarna.²⁰

För att nätverk ska ha betydelse bör vi även ställa frågan vad man gör med dem och varför. Hur ska vi tolka nätverkets betydelse för historien om upplysningen? Analysen påvisar hur vanskligt det är att dra en linje mellan upplysta amatörer och professionella författare. Diplomaten Creutz är intressant för att han var en andra rangens intellektuell, inte längre aktiv skald och författare utan tjänsteman och hovman, som dock var en betydande förmedlare av intellektuella nyheter. Om vi ser på upplysningen som en historia om idéernas reception berodde de kulturella och sociala praktiker vi förknippar med den i hög grad på just denna typ av upplysta amatörer och diplomater, som förmedlade idéer till olika delar av Europa.²¹

Referenser

- 1 Maria Teodora Comsa, Melanie Conroy, Dan Edelstein, Chloe Summers Edmondson, Claude Willan, "The French Enlighten-

- ment Network”, *The Journal of Modern History* 88 (September 2016), 495–534; Dan Edelstein, *The Enlightenment: A Genealogy*, Chicago & London: The University of Chicago Press, 2010, 21, 92–98; jfr Tore Frängsmyr, *Sökandet efter Upplysningen. En essä om 1700-talets svenska kulturdebatt*, Höganäs: Wiken, 1993, 14–64, som kritiserat upplysningen som epokbegrepp och associerat den franska upplysningen med en “kamp”; jfr även Jonathan Israel, *A Revolution of the Mind: Radical Enlightenment and the Intellectual Origins of Modern Democracy*, Princeton: Princeton University Press, 2010; Tore Frängsmyr, “Kom upplysningen till Sverige?”, *Ljus över landet? Upplysningen som drivkraft i 1700-talets svenska vetenskap och vitterhet*, red. Paul Hallberg, Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället, 2003, 24. För nyare idéhistoriska tolkningar av upplysningen, se t.ex. Anthony Pagden, *The Enlightenment and Why it Still Matters*, Oxford: Oxford University Press, 2013; Stéphane Van Damme, *À toutes voiles vers la vérité. Une autre histoire de la philosophie au temps des Lumières*, Paris: Seuil, 2014; Antoine Lilti, *L’héritage des Lumières. Ambivalences de la modernité*, Paris: EHESS/Gallimard/Seuil, 2019; Ritchie Robertson, *The Enlightenment: The Pursuit of Happiness 1680–1790*, London: Allen Lane, 2020.
- 2 Charlotta Wolff, “The Swedish Aristocracy and the French Enlightenment”, *Scandinavian Journal of History* 30 (2005: 3–4), 358–375; Charlotta Wolff, *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2005; Charlotta Wolff, “L’élite politique suédoise et les cercles philosophiques de Paris dans les années 1770–1780”, *Les Lumières dans leur siècle*, dir. Gérard Laudin & Didier Masseur, *Lumières 17–18* (2011), 257–275.
- 3 Ang. Creutz se Arvid Hultin, *Gustaf Filip Creutz. Hans levnad och vittra skrifter*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 1913; Gunnar Castrén, *Gustav Philip Creutz*, Stockholm & Borgå: Albert Bonnier & Holger Schildt, 1917; Torkel Stålmarch, *Tankebyggare 1753–1762. Miljö- och genrestudier*, Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm: Stockholms universitet & Almqvist & Wiksell International, 1986; Marianne Molander-Beyer (utg.), *Le Comte de Creutz: La Suède et les Lumières. Lettres d’un Ambassadeur à son Roi (1771–1783)*, Paris: Michel de Maule, 2006, XVII–LXXVII.
- 4 Charlotta Wolff, “‘Un admirateur des philosophes modernes’: the networks of Swedish ambassador Gustav Philip Creutz in Paris, 1766–1783”, *Networks of Enlightenment: Digital Approaches to the Republic of Letters*, ed. Chloe Edmondson & Dan Edelstein,

- Oxford University Studies in the Enlightenment, Liverpool: Liverpool University Press, 2019, 173–200.
- 5 Om digitala humaniora idag, se t.ex. Mats Fridlund, Mila Oiva, Petri Paju (eds), *Digital Histories: Emergent Approaches within the New Digital History*, Helsinki: Helsinki University Press, 2020; Mikko Tolonen & Leo Lahti, “Digitaaliset ihmistieteet ja historiantutkimus”, *Menneisyyden rakentajat. Teoriat historiantutkimuksessa*, toim. Matti Hannikainen, Mirkka Danielsbacka, Tuomas Tepora, Helsinki: Gaudeamus, 2018, 235–258.
- 6 Archives du Ministère des Affaires Étrangères (härefter: MAE), Contrôle des étrangers (härefter: CE), vol. 2–82; ang. Creutz, se vol. 2–49; Antoine Lilti, *Le monde des salons. Sociabilité et mondanité à Paris au XVIIIe siècle*, Paris: Fayard, 2005, 127.
- 7 Diderot till Sophie Volland, 4.10.1767, *Œuvres complètes de Diderot*, éd. J. Assézat & M. Tourneux, vol. 19, Paris: Garnier Frères, 1876, 256; greve Hessenstein till Carl Fredrik Scheffer, 6.8.1769, *Gustave III par ses lettres*, éd. Gunnar von Proschwitz, Stockholm: Norstedts, 1986, 71–72; Jean-François Marmontel, *Mémoires*, éd. Jean-Pierre Guicciardi & Gilles Thierriat, Paris: Mercure de France, 1999, 302; Hultin, *Gustaf Filip Creutz*, 280–289; Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 341; Wolff, “Un admirateur des philosophes modernes”, 196–197.
- 8 Jean-François Dubost, “Les étrangers à Paris au siècle des Lumières”, *La ville promise. Mobilité et accueil à Paris (fin XVIIe–début XIXe siècle)*, dir. Daniel Roche, Paris: Fayard, 2000, 221–288; Lilti, *Le monde des salons*, 126–133.
- 9 Wolff, “Un admirateur des philosophes modernes”, 179–181.
- 10 Polisrapport 20.1.1775, MAE, CE, vol. 4; polisrapport 4.10.1776, MAE, CE, vol. 12; polisrapport 20.8.1777, MAE, CE, vol. 18, polisrapport 21.5.1779, MAE, CE, vol. 29; polisrapport 28.1.1780, MAE, CE, vol. 33; Dubost, “Les étrangers à Paris au siècle des Lumières”, 258–262; Wolff, “Un admirateur des philosophes modernes”, 181–182.
- 11 Se <https://hdlab.stanford.edu/palladio/> (läst 1.1.2022); <https://gephi.org/> (läst 1.1.2022).
- 12 Wolff, “Un admirateur des philosophes modernes”, 183, 198; Charlotta Wolff, “När Amerika var frihetens vagg. Sverige, revolutionen och den transatlantiska alliansen”, *Köpa salt i Cádiz och andra berättelser. Festskrift till professor Henrik Meinander den 19 maj 2020*, red. Henrika Tandefelt, Julia Dahlberg, Aapo Roselius, Oula Silvennoinen, Helsingfors: Siltala, 2020, 323; J. G. A. Pocock, *Barbarism and Religion. Volume Three: The First Decline and Fall*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 472.

- 13 Wolff, “Un admirateur des philosophes modernes”, 177, 188, 194, 198; Hultin, *Gustaf Filip Creutz*, 209, 280; Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 339–340.
- 14 Wolff, “Un admirateur des philosophes modernes”, 188–189, 191–193. Blondel var gift med Manon Balletti, känd för sin tidigare förbindelse med Casanova. Hon förekom också hos Creutz; se polisrapport 1.12.1775, MAE, CE, vol. 8.
- 15 Wolff, “Un admirateur des philosophes modernes”, 186, 198.
- 16 Wolff, “Un admirateur des philosophes modernes”, 194–196; jfr Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 344, 355.
- 17 “*Le choc des différents esprits augmente les idées*”, cit. Madame du Deffand till Horace Walpole, 14.11.1766, *The Yale Edition of Horace Walpole’s Correspondence*, ed. W. S. Lewis & Warren Hunting Smith, vol. 3–4, New Haven CT: Yale University Press, 1939, vol. 3, 182; Wolff, “The Swedish Aristocracy and the French Enlightenment”; Wolff, “L’élite politique suédoise et les cercles philosophiques de Paris dans les années 1770–1780”.
- 18 Bernard Hours, *Louis XV et sa Cour. Le roi, l’étiquette et le courtisan*, Paris: Presses Universitaires de France, 2002; Wolff, *Vänskap och makt*, 137–144, *passim*.
- 19 Wolff, “Un admirateur des philosophes modernes”, 199.
- 20 Wolff, “Un admirateur des philosophes modernes”, 179, 194.
- 21 Wolff, “Un admirateur des philosophes modernes”, 200; Wolff, “The Swedish Aristocracy and the French Enlightenment”; Wolff, “L’élite politique suédoise et les cercles philosophiques de Paris dans les années 1770–1780”.